

QUADERNS DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA DE CASTELLÓ

VOLUM 37

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

2019

Publicació periòdica anual del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP)
S'intercanvia amb altres publicacions semblants d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga.

Periodic publication of the Archaeological and Prehistoric Research Service.
It interchanges with others similar publications of Archaeology, Prehistory and Ancient History.

Edita

SIAP

Servei de Publicacions

Diputació de Castelló

Director

Arturo Oliver Foix

Secretariat de redacció

Gustau Aguilera Arzo

Consell de redacció

Empar Barrachina Ibáñez

Ferrán Falomir Granell

Josep Casabó Bernad

Pau Conde Boyer

Informació i intercanvi (information & interchange)

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

Edifici Museu

Av. Germans Bou, 28

E-12003 Castelló de la Plana

arqueologia@dipcas.es

Repositoris digitals

repositori.uji.es

dialnet.unirioja.es

Disseny coberta

Antonio Bernat Callao

Imprimeix

Cromavite-Servicios Gráficos • José Carlos Latorre

ISSN

1137.0793

Dipòsit legal

CS•170-95

SUMARI

	<u>Pàgs.</u>
E.BARRACHINA, B. AGUSTÍ, M. BURDEUS. El Periquité de Cortes d'Arenós. Una nova necròpolis tumular de l'Alt Millars (Castelló)	5
P. MEDINA, E.BARRACHINA, P. TOMÁS. La Leguna de Cortes de Arenoso a través de les prospeccions del SIAP: aproximació a la dinàmica històrica d'un espai de muntanya	25
P. MEDINA, F. FALOMIR, G. AGUILELLA. Emprems de fibres tèxtils en context islàmic emiral al Tossal de la Vila (la Serra d'en Galceran, Castelló). Anàlisi a través de tècniques digitals de baix cost: <i>Reflectance Transformation Imaging i Morphological Residual Model</i>	39
A. OLIVER. La Ilercavonia: argumentos desde el silencio	45
A. VICIACH, M. L. ROVIRA. Avanç de les darreres campanyes d'excavació arqueològica al poblat de Sant Josep de la Vall d'Uixó (Plana Baixa)	63
V. ALBELDA. Ruaya (València): los iberos al otro lado del Túria	81
J. ALFONSO, F. LÓPEZ, S. DELAPORTE, A. MIGUÉLEZ. Una necròpolis ibèrica de finals del segle VI aC en el Camí de Vinamargo (Castelló de la Plana)	99
G. CLAUSELL, P. GARCÍA, G. PASCUAL. Lienzos de murallas romano-republicanas de <i>opus siliceum</i> en el Torrelló del Boverot (Almassora, Castelló)	113
C. FALOMIR, J. ALFONSO, A. MIGUÉLEZ. El vidre circular hemisfèric de la vil·la romana de Vinamargo, Castelló	127
P. MEDINA, J. BENEDITO, J. M. MELCHOR. El paisaje funerario en el yacimiento romano de Santa (l'Alcora, Castellón). Lectura de un probable monumento funerario	133
R. JÁRREGA. La Vía Augusta no es un topónimo. Aproximación a la organización territorial del Este de Hispania en época de Augusto.....	143
J. M. MELCHOR, J. BENEDITO, S. LLIDÓ, J. A. SANCHIS, J. A. MADRID. Estudio arqueológico y antropológico de los restos humanos de la Cueva Honda de Cirat (Castellón).....	169
S. SELMA. La primitiva església de Santa Maria de Peníscola. Troballes arqueològiques i evolució històrica	179
P. GARCÍA, J. PALMER, V. ROYO, Y. CARRIÓN, A. GARCÍA, J. A. RUIZ, C. REAL, M. VALLS, G. PÉREZ. Un exemple de fortificació cristiana de nova planta del segle XIII: Portell de Morella	191
Resum de les activitats del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques a l'any 2018.....	215
Normas de colaboración	223

La Leguna de Cortes de Arenoso a través de les prospeccions del SIAP: aproximació a la dinàmica històrica d'un espai de muntanya

Pablo Medina Gil*
Empar Barrachina Ibáñez**
Purificación Tomás Tonda***

Resum

Els treballs realitzats a l'espai de la Masia de *la Leguna* han posat de manifest la intensa activitat antròpica que sofreixen determinats espais de muntanya.

Paraules Clau: Prospeccions, evolució territori, SIG, camins, Xarxa viària.

Abstract

The study has been realized in the territorial context of the *masia de la Leguna* have revealed the intense anthropic activity in mountain landscapes.

Keywords: Fieldwalking, landscape evolution, GIS, paths, paths network.

INTRODUCCIÓ

Entre 2004 i 2010 vam desenvolupar un projecte de prospecció sistemàtica en el terme municipal de *Cortes de Arenoso* (BARRACHINA, 2004-2005), el qual va ser completat posteriorment entre 2016 i 2018 en realitzar el Catàleg de Béns i Espais Protegits Arqueològics (CBEP) per al Pla General d'Ordenació Urbana (PGOU). Les prospeccions es van centrar al voltant de les masies, atès que en un terreny tan abrupte semblava que aquests espais eren els que havien mantingut certa continuïtat en l'ocupació.

Aquest treball, centrat en la masia de *la Leguna*, parteix d'un doble objectiu: per una banda, la recuperació de dades del PGOU de *Cortes de Arenoso* i reaprofitar-les per a un estudi d'arqueologia

del paisatge; per altra banda, realitzar un estudi a micro escala en un paisatge de muntanya.

GEOGRAFIA, GEOMORFOLÒGIA I UBICACIÓ

La masia de *la Leguna* es troba al nord del terme municipal de *Cortes de Arenoso* (l'Alt Millars), emplaçada en una àrea de mitja muntanya a la frontera entre Castelló i Terol. El seu entorn presenta relleus suaus i ondulats entre 1150 i 1300 metres d'altitud sobre el nivell de la mar ocupant una posició intermèdia entre el massís muntanyenc del *Cabezo de la Cruz* i les superfícies terciàries de *Cortes de Arenoso*. L'estructura geològica d'aquest sector es caracteritza per la intensa fracturació i escalonament de blocs. Els peudemonts terciaris de *Cortes*

* Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge. medinagilpablo@gmail.com

** Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. abarrachina@dipcas.es

*** Col·laboradora SIAP. Asociación Baronia de Cortes. puriestanco@gmail.com

de Arenoso estan emmarcats per una sèrie d'unitats estructurals com són el dom de *Gúdar*, la fossa de *Rubielos de Mora* i la depressió del *Millars*. En concret, la zona se situa en l'escaló meridional del massís compost per les serres de *Nogueruelas*, *Férriz* i el *Cabezo de la Cruz* que conformen un bloc elevat separat de la serra de *Gúdar* per la fossa tectònica del riu *Villahermosa*.

L'espai estudiat comprén l'entorn de la masia de *la Leguna*, situat al peu dels relleus del *Cabezo de la Cruz* (1710 m.s.n.m), *el Alto de la Hambrienta* (1638 m.s.n.m) i *el Alto de Tabas* (1510 m.s.n.m) que emmarquen l'àrea pel nord. Cap a l'oest es

troba la denominada "*superfície de Cortes*" o "*plano de Cortes*", glacis o pla inclinat que descendeix des d'uns 1270 metres d'altitud prop de la masia de *la Balleisa* a 1160 m.s.n.m a l'altura de la masia de *los Morrones*. Sobre ell s'encaixa profundament el riu de *Cortes* cap al riu *Millars* (descendent fins a 600 metres en la seua confluència aigües avall de *Olba*).

La masia de *la Leguna* se situa al voltant de 1200 m.s.n.m en una zona de suaus pendents (2-5%) sobre camps de cereal. Uns pendents que s'incrementen lleugerament cap als tàlvegs de fons pla del barranc de *los Morrones* per l'oest i els vessants que drenen al barranc de *Balseta* per l'est.

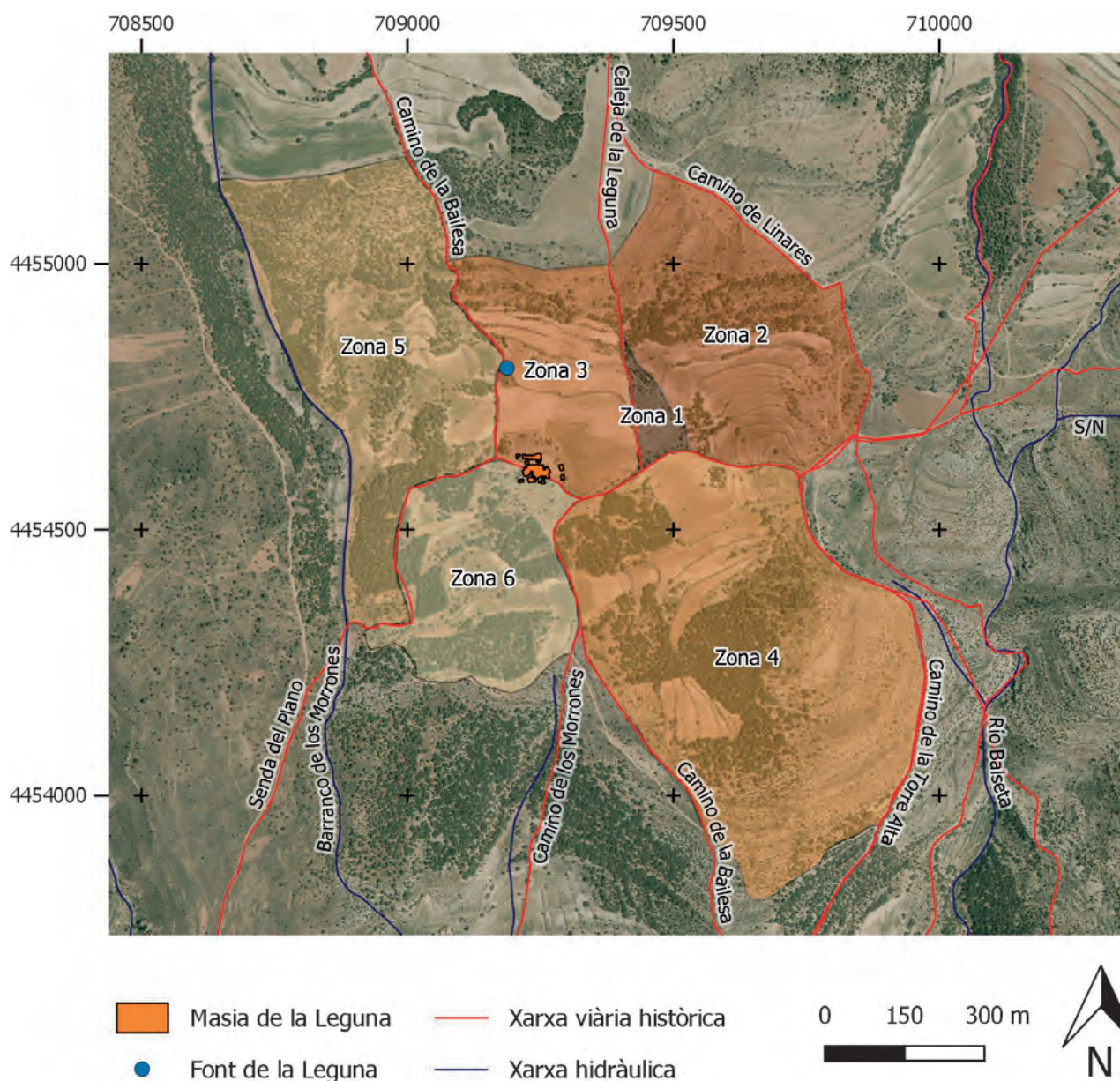

Figura 1. Zonificació de les àrees descrites en el text entorn de la masia de la Leguna.

Geològicament s'assenta sobre una barra calcària intercalada en els materials detrítics (alternances d'arenes i argiles) del Barremià en fàcies *Weald* que conformen la major part de les parcel·les de cultiu de la masia. Cap al nord, entre la masia de *la Leguna* i la masia de *la Bailesa*, afloren calcàries i margues calcàries de l'Aptià inferior. Cap al sud de *la Leguna*, apareixen conglomerats, arenes i argiles neògenes sobre terrenys parcialment ocupats per parcel·les de cultiu. Més al sud afloren calcàries, margues i arenas del cenomanià. A l'oest i sud-oest de la masia afloren nivells de conglomerats, arenes i lutites terciàries que conformen la superfície del Pla.

Pel que respecta als usos del sòl, s'identifiquen diferents unitats al voltant del mas:

Parcel·les de cultius de secà: ocupen les àrees relativament planes o d'escàs pendent sobre afloraments de materials argilencs, margosos i sorrencs que conformen xicotetes foies, tàlvegs o replans.

Parcel·les de cultiu abandonades recentment: ocupen els terrenys on es va estendre el cultiu al final de l'edat moderna i principis del segle XX però amb menor productivitat, sobre pendents forts abandonats o substrats més pedregosos.

Carrascal: s'observen taques de carrascal obert utilitzat com a devesa per a bestiar boví i carrascal tancat. S'intercala de forma irregular amb les parcel·les de cultiu amb límits artificials mantinguts a vegades per tàpies de pedra seca.

Pasturatge xeròfil: són àrees desarborades amb matoll baix per desforestació i sobrepastura (*E/ Plano*). Dins d'aquesta unitat s'observen àrees en regeneració amb major densitat de la coberta vegetal. Ocupa els substrats més desfavorables per al cultiu com els afloraments calcaris i de conglomerats terciaris.

A l'hora de l'anàlisi i per obtindre una visió gràfica amb fàcil interpretació de les dades recavades, hem subdividit l'àrea d'estudi en sis zones diferenciades (fig. 1). Els límits d'aquestes s'estableixen a partir de la xarxa viària històrica i la xarxa hidrològica. Així doncs, trobem l'àrea numerada com a zona 1 al centre de l'espai estudiat. Es tracta d'un petit promontori de parcel·les de conreu abandonades que s'eleva sobre la resta de camps de cultiu de secà. És transitat a la seua banda oest per la *Caleja de la Leguna*, a l'extrem sud pel *camino de la Torre Alta* i als límits est i nord es troben camps de cultiu de secà.

La zona 2 és un espai configurat per un circ de terrasses agrícoles de secà i es delimita a l'oest pel promontori que configura la zona 1, al sud pel *camino de la Torre Alta* i a l'est i nord pel *camino de Linares*. La zona 3, la qual compren una àmplia àrea

de plana agrícola amb parcel·les abandonades i de secà, se situa entre el *camino de la Bailesa* (oest) i la *Caleja de la Leguna* (est), al nord llinda amb els camps de la *masia de la Bailesa*.

L'espai que conforma la zona 4 és una àrea de terrasses agrícoles abandonades i de secà en la seua meitat nord i una destacada elevació a la meitat sud que se situa entre el *camino de la Bailesa* (oest) i el *camino de la Torre Alta* (est). L'espai de terrasses agrícoles i carrascal que es configura en la zona 5 es troba delimitat en la seua banda oest pel barranc de *los Morrones*, al límit sud i est per la *Senda del Plano* i al nord es troben els camps de la *masia de la Bailesa*. L'última zona és la que correspon amb la número 6, situada en la meitat sud de l'àrea d'estudi. S'emmarca entre el *camino de la Bailesa* (oest), *camino de los Morrones* (est), al nord per la *masia de la leguna* i al sud pel bosc de carrascal de la *masia de los Morrones*.

METODOLOGIA

L'estudi que presentem es fonamenta sobre les dades de camp, l'estudi ceramològic de les restes, la incorporació d'aquestes dades en un entorn SIG i l'anàlisi del conjunt a través de diferents eines i metodologies d'estudi del paisatge.

Les dades obtingudes en camp les agrupem segons la tècnica utilitzada per a la seua obtenció, prospeccions i sondeig arqueològic. Les prospeccions es van realitzar en dos moments temporals diferents, un primer grup entre 2004 – 2010 i 2016, vinculades com hem nomenat a diversos projectes en el terme municipal de Cortes de Arenoso; i un altre grup de prospeccions desenvolupades durant els anys 2017 i 2018, centrades en l'àrea d'influència de *la Leguna* amb l'objectiu de complementar i corroborar les dades recavades durant els primers anys de prospeccions.

Metodològicament, aquestes es van desenvolupar de manera sistemàtica establint transectes lineals amb separació de 2 a 3 metres entre cada individu per al cas dels camps de cultiu. Per a les zones de muntanya i bosc, es dugué a terme la prospecció en espiral entorn del punt on s'havia trobat l'ítem per a identificar si es tractava d'una troballa aïllada o formava part d'un jaciment.

La presa de dades es va complementar amb la utilització d'ortofotos amb escala 1:1000 on es podien identificar tots els elements culturals que trobàvem en el recorregut (fonts, cases, corrals, camins, ...). Cada fulla d'ortofoto ampliada estava numerada seguint una quadrícula on l'eix vertical es nomenava amb lletres i l'horitzontal amb números, de manera que fora fàcil localitzar les diferents zones de treball.

Els camps recorreguts també presentaven un codi i el material recollit en camp es posava en una bossa etiquetada amb el codi corresponent. L'objectiu era situar cadascun dels materials en el seu context espacial i veure si formaven conjunts heterogenis o homogenis.

També, l'any 2018, dins del projecte d'estudi del paisatge de *la Leguna* es va realitzar un sondeig estratigràfic en una de les terrasses agrícoles en la que trobàvem major densitat de materials. Aquest respon a l'objectiu d'intentar establir l'origen de l'explosió en terrasses agrícoles de la zona.

L'estudi ceramològic es basa en la classificació morfo-tipològica dels fragments localitzats en camp i georeferenciats amb precisió en les diverses prospeccions. El seu estudi no té l'objectiu de comptabilitzar el volum de les diferents restes, sinó atorgar un context cronològic a les diferents dispersions localitzades.

Una vegada classificats tots els materials arqueològics vinculats amb punts establerts durant les diverses prospeccions, les dades han sigut introduïdes en un entorn SIG per a realitzar la seua anàlisi. Les eines utilitzades en les diferents anàlisis són mapes de calor i Models Digitals del Terreny.

Pel que respecta als mapes de calor (*Heatmap*), s'han realitzat mapes categoritzats segons adscripcions culturals dels materials estudiats. En els casos en què el material ceràmic no ens permetia precisar cronològicament, aquests fragments no s'han comptabilitzat. A l'hora de calcular les diferents àrees de dispersió, s'ha estimat la influència entre punts veïns creant un radi de 50 metres per a cada punt. Així hem obtingut diversos mapes amb l'estimació de concentració de materials per a cada unitat del mapa. Per a la realització d'aquesta estimació seguim la proposta de Mayoral *et al.* (2009, 15) d'utilització del mètode d'interpolació kernel, una funció matemàtica que descriu de forma gradual la intensitat produïda per un punt segons la relació amb altres punts propers a partir d'un radi determinat (Wheatley i Gillings, 2002: 186). El resultat és una imatge de la zona de prospecció en la qual s'entreu fàcilment les zones de major densitat de restes (Grau *et al.*, 2012, 137-139).

Els Models Digitals del Terreny (MDT) s'han creat a partir del processament de les dades dels vols lidar (1ª Cobertura 2008-2015) del *Instituto Geográfico Nacional*. Els núvols de punts han sigut classificats a través del complement LasTools en el software Qgis, creant una capa ràster amb el Model Digital del Terreny d'alta precisió amb el que poder treballar.

El MDT l'hem fet servir amb una doble utilitat: l'estudi de processos d'erosió i deposicionals, i tele-

detecció. L'anàlisi de dinàmiques erosives i postdeposicionals s'ha realitzat a través de la creació de microconques fluvials i fluxos d'aigua per així discriminar aquelles restes que apareixen desplaçades de les àrees nuclears.

Finalment, l'estudi arqueomorfològic de la xarxa viària històrica s'ha fonamentat en la vectorització en l'entorn SIG dels trajectes presents en les Minutres Cartogràfiques de principis de segle XX del *Instituto Geográfico Nacional*, la incorporació de dades arqueològiques aportades per les diverses prospeccions del terme municipal de *Cortes de Arenoso* realitzades per A. Barrachina i les dades històriques recavades per P. Tomás.

ESTUDI CERAMOLÒGIC

Les restes ceràmiques detectades durant les diferents prospeccions realitzades són abundants. No obstant això, moltes d'aquestes restes és impossible classificar-les tipològica o formalment, per la qual cosa hem hagut de recórrer a les seues característiques morfològiques per a establir una aproximació crono-cultural.

El repertori estudiat consta de 328 fragments. D'aquests, 7 són fragments de ceràmica a mà, 28 fragments associats a ceràmica ibèrica, 37 fragments a diverses produccions romanes, 24 fragments d'època islàmica, 7 fragments associats a manufactures medieval cristiana, 78 fragments vinculats a produccions d'època moderna i contemporània i 147 fragments no emmarcats en cap marc crono-cultural.

Seguint ordre cronològic, les primeres restes ceràmiques que trobem en l'àrea de *la Leguna* es corresponen a 7 fragments informes de ceràmica a mà. Entre aquests destaca un fragment amb deco-

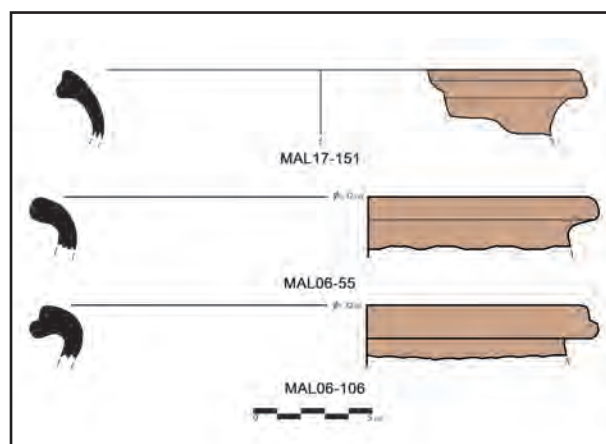

Figura 2. Ceràmica ibèrica amb forma. Vores de tenalles i tenalletes.

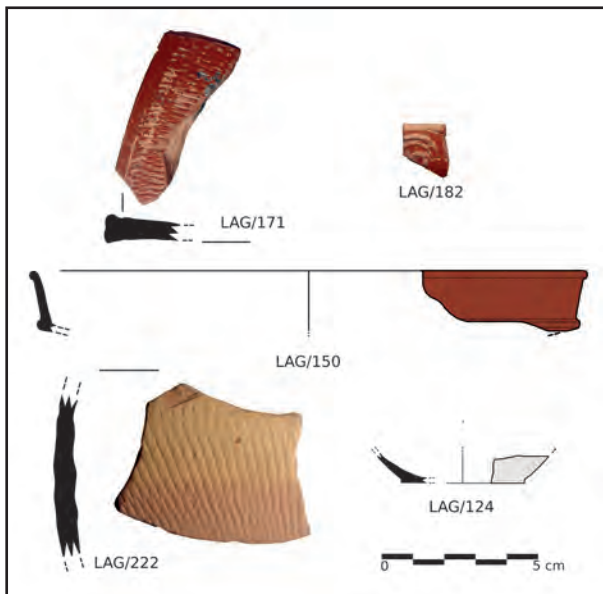

Figura 3. Ceràmica romana amb forma.lletes.

ració de cordó imprès de fàbrica similar als contenidors de l'Edat del Ferro recuperats durant les excavacions arqueològiques en el jaciment veí de *los Morrones* (Barrachina *et al.*, 2012). Es tracta de fragments escassos amb els quals no podem establir un marc cronològic precís, però sí que podem associar-los a moments del Bronze - Ferro Antic.

Pel que respecta a la ceràmica ibèrica, aquesta apareix representada amb un total de 28 fragments (fig. 2). El material estudiat podem enquadrar-lo amb precaució dins de l'ibèric Ple o ibèric Final.

La ceràmica romana, amb 37 fragments, ens proporciona importants dades cronològiques sobre aquest període d'ocupació de l'espai (fig. 3). Aquest conjunt es defineix per les produccions conegudes com a Parets Fines (LAG/222) i concretament per

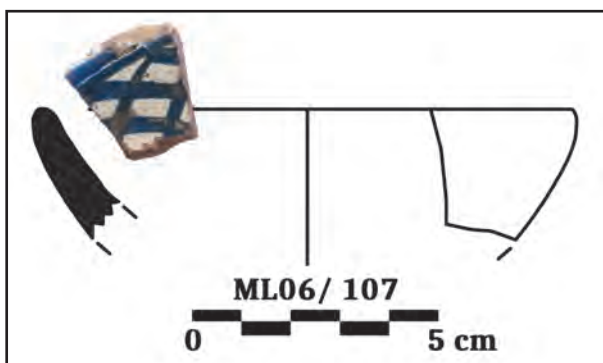

Figura 5. Escudella medieval gòtica amb decoració en blau cobalt.

Figura 4. Selecció de ceràmica islàmica.

produccions de closca d'ou provinents dels tallers de *Rubielos de Mora* (Peñil *et al.* 1985-1986) (LAG/124). També trobem presència de Terra Sigillata, entre les quals destacariem les formes Consop 19-21 de Terra Sigillata Itàlica (LAG/150) i la forma Hisp 4 Terra Sigillata Hispànica (LAG/171). Restes de material constructiu apareixen documentats amb diversos fragments de tègula. A més hem de destacar la troballa d'un As de Tiberi de la seca de Sargent, actualment en una col·lecció privada.

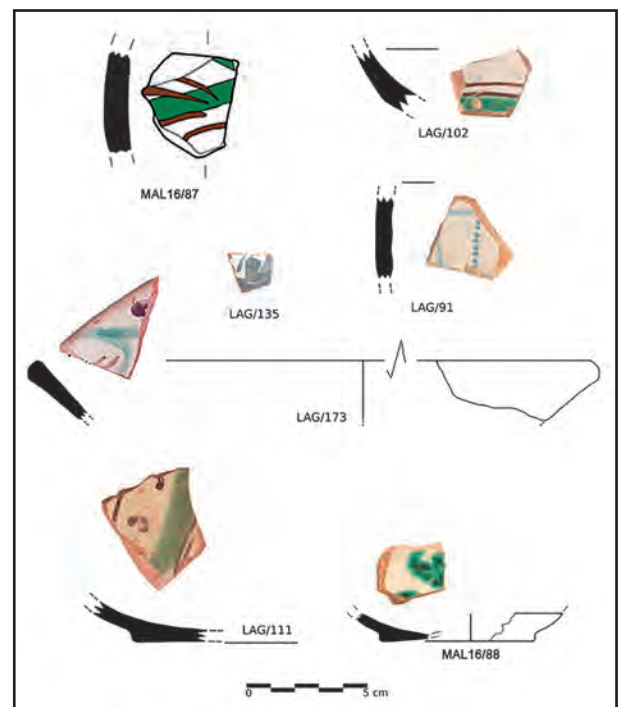

Figura 6. Ceràmica moderna i contemporània decorada en verd i manganès majoritàriament.

Sent conscients que es tracta d'un conjunt incomplet, podem establir una cronologia aproximada d'ocupació durant tot el segle I d'ne i primera meitat del segle II d'ne.

Durant el Baix imperi i tardo-antiguitat no trobem cap resta ceràmica ni material que atesteu ocupació o freqüentació de la zona.

Restes ceràmiques associades al moment de presència islàmica les comptabilitzem amb un total de 24. Es tracta de fragments informes, els quals s'han identificat gràcies al tipus de pastes i característiques morfològiques molt concretes. Entre aquests destaca una nansa torçada i fragments de ceràmica de cuina i comuna, gerres i olles principalment (fig. 4).

La manufactura medieval gòtica es troba poc present en l'espai estudiat amb tan sols 7 fragments. Trobem la dificultat de relacionar les diferents produccions a un moment determinat perquè els elements amb què contem són produccions de vaixel·la comuna molt erosionada. L'única peça destacada és un fragment de pisa blava (MAL06/107) que podria datar-se entre el segle XIV-XV d'ne.

El gruix del conjunt el componen les diferents produccions de ceràmica moderna i contemporània amb un total de 78 fragments (fig. 6). Abunden restes de ceràmica indeterminada que no es pot catalogar a un moment cronològic concret. Els fragments més antics que hem pogut classificar són dos fragments de verd i morat (LAG/102 i MAL 16/88) de manufactura terolenca. A aquest li segueix un fragment de verd i morat del segle XVII (MAL16/87), dos de verd i morat del segle XVIII (LAG/111 i LAG/135). Finalment per a contextos del segle XVIII - XIX trobem els fragments de coberta estannífera i decoracions en blau (LAG/91) i verd i morat (LAG/173).

DINÀMICA OCUPACIONAL DE L'ÀREA ESTUDIADA

La ubicació espacial de cada un dels fragments ceràmics, el seu posterior estudi i la implementació en l'entorn SIG ha permès aproximar-nos a una interpretació sobre la dinàmica ocupacional de *la Leguna*.

En el moment d'analitzar aquestes dades, com ja hem mencionat, també s'ha tingut en compte els diferents processos erosius sobre el paisatge actual. Així doncs s'ha intentat pal·liar la distorsió que poden causar les restes fora de la seua àrea nuclear amb anàlisis de microfluxos fluvials. Aquest s'han de tractar amb precaució, ja que tan sols ens mostren els processos d'erosió hídrica més recents.

Altres factors postdeposicionals que podrien actuar en la dispersió de restes es poden vincular amb activitats relacionades amb l'adobament de camps amb desfetes domèstiques. Per desgràcia, la contínua ocupació de l'espai ens impossibilita determinar acuradament en quin moment s'han produït aquestes dispersions, sobretot en contextos més antics.

El primer conjunt que trobem són les ceràmiques a mà (fig. 7). Aquest grup, tot i que no ens ajuda a establir de forma precisa una àrea de possible hàbitat, sí que ens denota la incidència durant època protohistòrica sobre l'espai. Les restes s'acumulen sobretot al voltant de la *Fuente de la Leguna* (zona 5) i la zona 1.

La ceràmica adscrita a l'època ibèrica apareix concentrada majoritàriament en els camps de cultiu a l'est de la *Caleja de la Leguna* (zones 1, 2 i meitat nord de la zona 4) (fig. 7). Dins d'aquest marc, podem observar com la dispersió és irregular i destaquen diversos punts. Per una banda l'àrea que considerem com a nuclear (zona 1), situada a la lloma que defineix l'espai central de *la Leguna*, i per altra banda els camps que descendeixen pel vessant est del turó, els quals delimiten l'espai per la zona sud (zones 2 i meitat nord de la zona 4). Cal destacar que alguns dels fragments podrien estar vinculats als processos edafològics produïts per l'erosió hídrica ocasionada a les zones 1 i 2, depositant el sediment en l'extrem sud de la zona 2.

La concentració de materials d'època romana (fig. 7) és semblant als punts de màxima concentració en moment ibèric. Tot i això, en època romana la dispersió es troba més nuclearitzada, tenint com a centre destacat la lloma de la *Caleja de la Leguna* (zona 1), els camps situats immediatament a l'extrem est de la zona 3 i a l'oest de la zona 2. Igual que en època ibèrica, apareixen materials fora d'aquest nucli en les zones més baixes de les terrasses a l'extrem sud de la zona 2. Aquest fet el vinculem, com també les restes ibèriques, a processos edafològics lligats amb el drenatge de la zona.

En tots dos casos, època ibèrica i època romana, la concentració de restes en la zona 1 es caracteritza per tractar-se d'una àrea prominent sobre les zones 2 i meitat de la zona 4. Per aquest motiu, possiblement en la zona 1 és on es trobaria l'espai d'hàbitat.

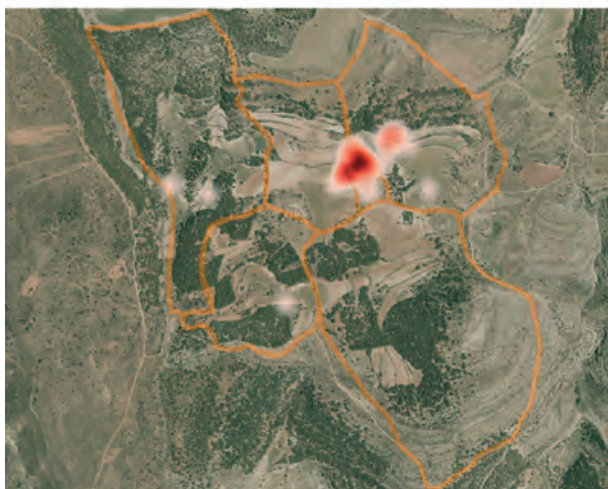
Després del hiatus que suposa l'absència de materials baiximperials i tardoantics, la presència de materials islàmics es fa patent en tres àrees ben definides (fig. 7). La primera d'elles i la que considerem com a zona d'hàbitat, es troba en el vessant sud-est de l'elevació situada a l'equador de la zona 4. Un altre punt on trobem elements associats a aquesta

Dispersió ceràmica a mà.

Dispersió ceràmica ibèrica.

Dispersió ceràmica romana

Dispersió ceràmica islàmica.

Dispersió ceràmica cristiana baixmedieval.

Dispersió ceràmica moderna i contemporània.

0 250 500 750 m

Figura 7. Heatmaps de dispersions ceràmiques.

cultura són els voltants de la *Fuente de la Leguna* (zona 5). Es tracta d'una dispersió concentrada en els bancals situats a l'oest i a cotes més baixes que el punt de surgència d'aigua. Aspecte que ens pot indicar una explotació basada en la irrigació de l'espai. La tercera àrea se situa a l'extrem nord de la zona 4, un espai apte per al cultiu.

El període baixmedieval està constatat per ceràmica de manufactura cristiana. Aquesta té presència escassa, apareix concentrada majoritàriament en els camps al voltant de la *Fuente de la Leguna* (Zona 5) i de forma dispersa entre els camps de cultiu (Zona 5) (fig. 7). Tant la concentració en la *Fuente de la Leguna* com les altres restes no és possible que obeïsquen a un moment en què l'espai estiguera habitat, més aviat es deu interpretar com una àrea d'aprovisionament de recursos de la mateixa manera que succeeix en altres moments històrics.

És a partir del segle XVI, en plena època moderna i fins al segle XIX, quan l'espai de *la Leguna* presentarà novament explotació i ocupació més important i continua. Cal dir que aquest moment l'hem emmarcat en un únic grup, ja que les anàlisis realitzades de produccions ceràmiques no aportaven cap resultat congruent. Així doncs, entre finals d'època moderna i tota l'època contemporània, el nucli vertebrador serà la mateixa *masia de la Leguna* (entre zona 3 i zona 6). A partir d'aquesta s'observa com la dispersió ceràmica té presència notable, trobant materials al llarg de tots els camps de conreu i zones abandonades del voltant (fig. 7). La raó de l'extensa dispersió ceràmica en tots els camps la podem explicar a través dels diferents processos d'adobament amb aixovars domèstics. Gràcies a aquesta dispersió, també podem observar que els camps amb major continuïtat històrica d'explotació agrícola es situen a les zones 2 i 3.

ESTUDI ARQUEOMORFOLÒGIC DE LA XARXA VIÀRIA HISTÒRICA

A través de les anàlisis arqueomorfològiques podem realitzar una aproximació a la relació entre el territori i la seua història mitjançant l'estudi de les empremtes que l'activitat humana deixà en el paisatge (Palet, 1997, 28). En *la Leguna* i el seu entorn trobem la xarxa viària històrica (fig. 8), composta per tota una sèrie d'itineraris que articulen el paisatge i són fruit de les dinàmiques històriques ocorregudes en la zona. L'anàlisi completa de totes les trames d'aquesta xarxa, amb la incorporació de dades arqueològiques i històriques, ens serveixen com a font d'aproximació en la lectura de les relacions entre diverses zones d'hàbitat, els hàbitats amb les àrees

d'aprovisionament de recursos, i els hàbitats amb altres unitats geogràfiques i paisatgístiques.

Així doncs, partint del paisatge actual, s'ha realitzat un estudi regressiu de la xarxa viària que ha permès aproximar-nos a l'evolució històrica d'aquests elements estructuradors del territori. S'han seguit les metodologies aplicades a la plana de Barcelona (Palet, 1997; Flórez, Palet, 2012), les anàlisis de la plana de València (Ortega, 2013; Ortega *et al.* 2013) i l'anàlisi de la vall del riu Congost (García *et al.* 2016).

La primera trama de camins que diferenciem està composta per un eix que vertebrava l'espai estudiat en direcció NE – SO (fig. 9). Es tracta de dos camins, el principal nomenat com a *camino de la Torre Alta* i la seua bifurcació que discorre a l'est de forma paral·lela nomenada com *camino del Prado* i senda de la *fuentes de la Hoya*. Cronològicament podem associar l'origen/utilització d'aquesta trama en moments d'ocupació islàmica a causa de la seua relació amb els jaciments d'aquest moment.

La segona macroestructura que podem diferenciar és una trama de vies amb caràcter supraregional (fig. 10). Aquesta es vertebrava pel *Cordel Real del Mesón* o també denominat a la Minuta Cartogràfica de 1911 com Camí d'Aragò a Onda i uneix les zones de la vall del Millars amb les àrees de Terol, on es troben les localitats de *Linares de Mora*, *Castelvispal* i *Valdelinares*. Una bifurcació d'aquest mateix traçat, denominada com *Cordel real del Plano*, discorre de forma paral·lela per la partida del Plano.

Cronològicament, tan sols podem realitzar una aproximació als períodes de trànsit d'aquestes vies. Per a la segona trama detectada, aquestes vies pecuàries degueren utilitzar-se per al desenvolupament de la transhumància entre terres castellonenques i terolenques. Activitats que es detecten des de principis del segle XIV, quan Jaume II atorga reciprocitat en els pastos entre, per una banda Castelló i Vila-real, i per l'altra Terol i les seues aldees (Adell, 2004, 16).

La tercera trama (fig. 11) que detectem és una trama interregional composta per la xarxa viària radial amb nucli en la foia on es troba la *masia de la Leguna*. Aquest espai funciona com a eix d'atracció d'un total de huit itineraris. Es comprenen la *caleja de la Leguna*, dos itineraris del *camino de la Torre Alta*, *camino de la Leguna*, dos itineraris del *camino de Linares*, *camino de la Baillesa* i el *camino de los Morrones*.

A banda dels camins nomenats, també es pot apreciar en els camins que discorren per la meitat est de la trama com es produeix una captació de les diferents vies fins a desembocar en un únic traçat que acaba en el territori de *la Leguna*. Aquest feno-

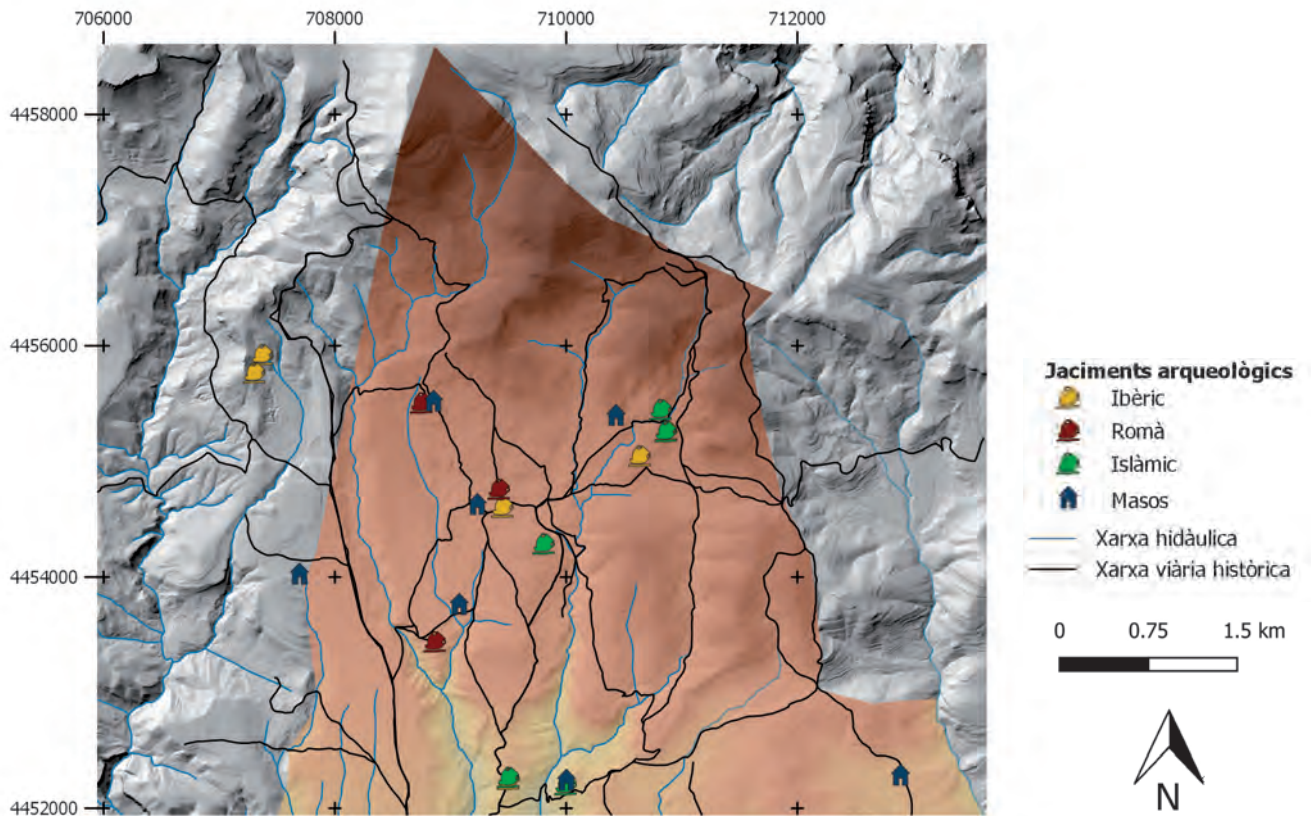

Figura 8. Xarxa viària històrica i jaciments arqueològics de la meitat nord del terme municipal de Cortes de Arenoso.

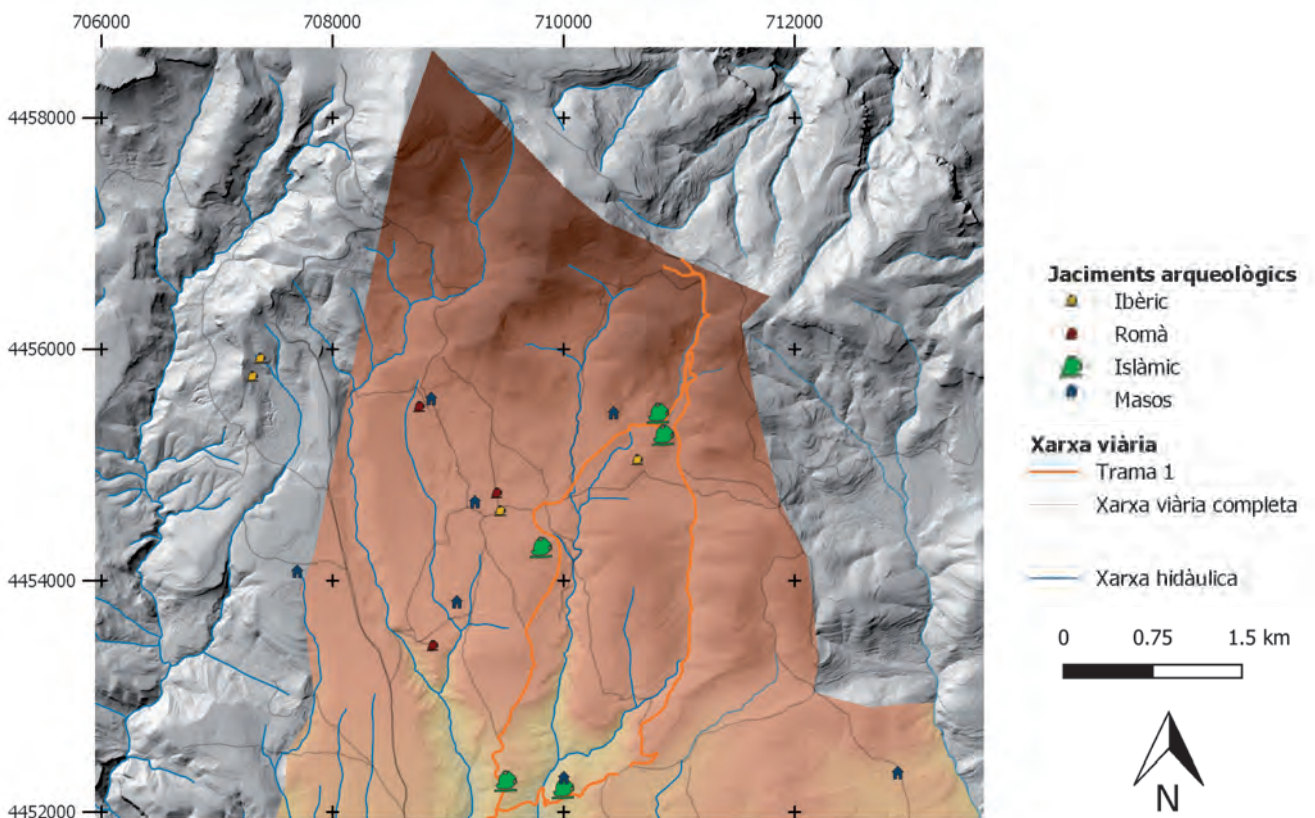

Figura 9. Primera trama viària.

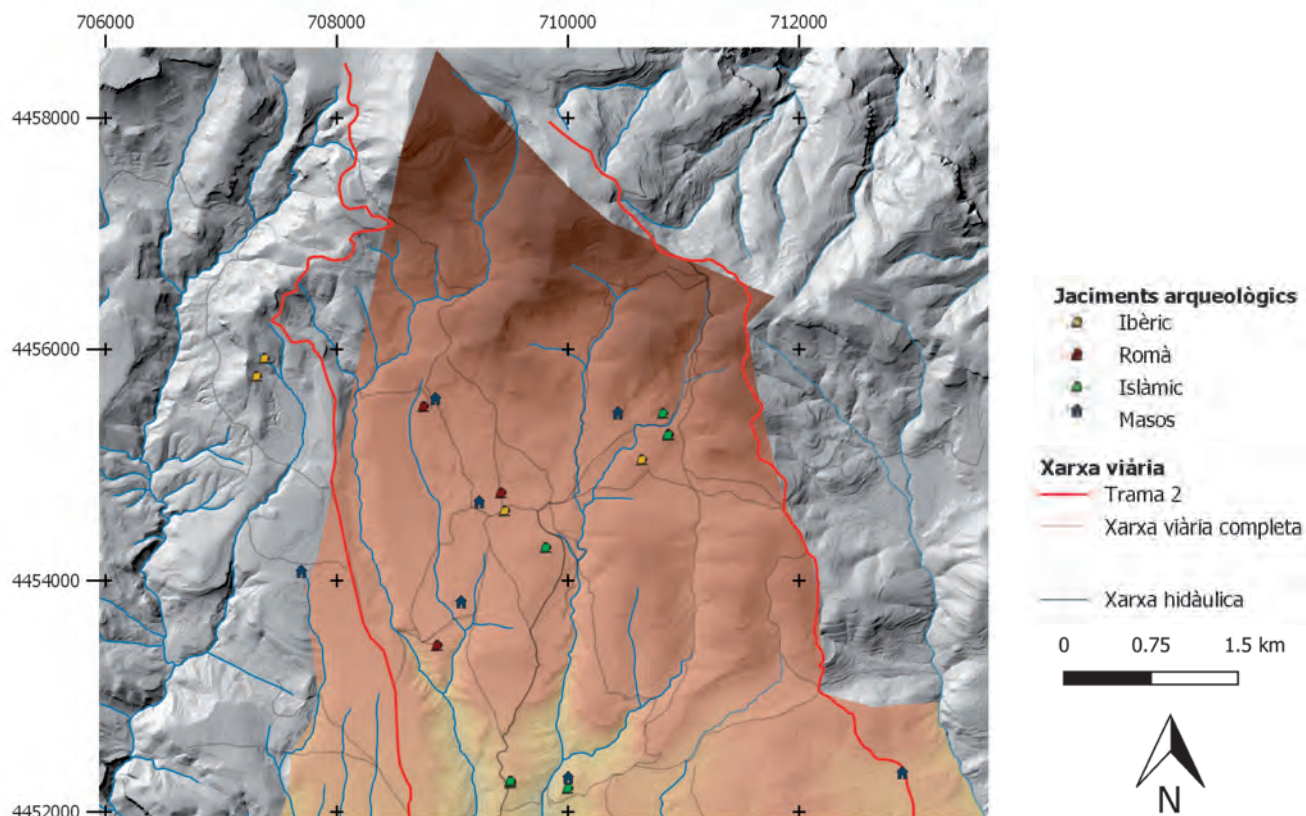

Figura 10. Segona trama viària.

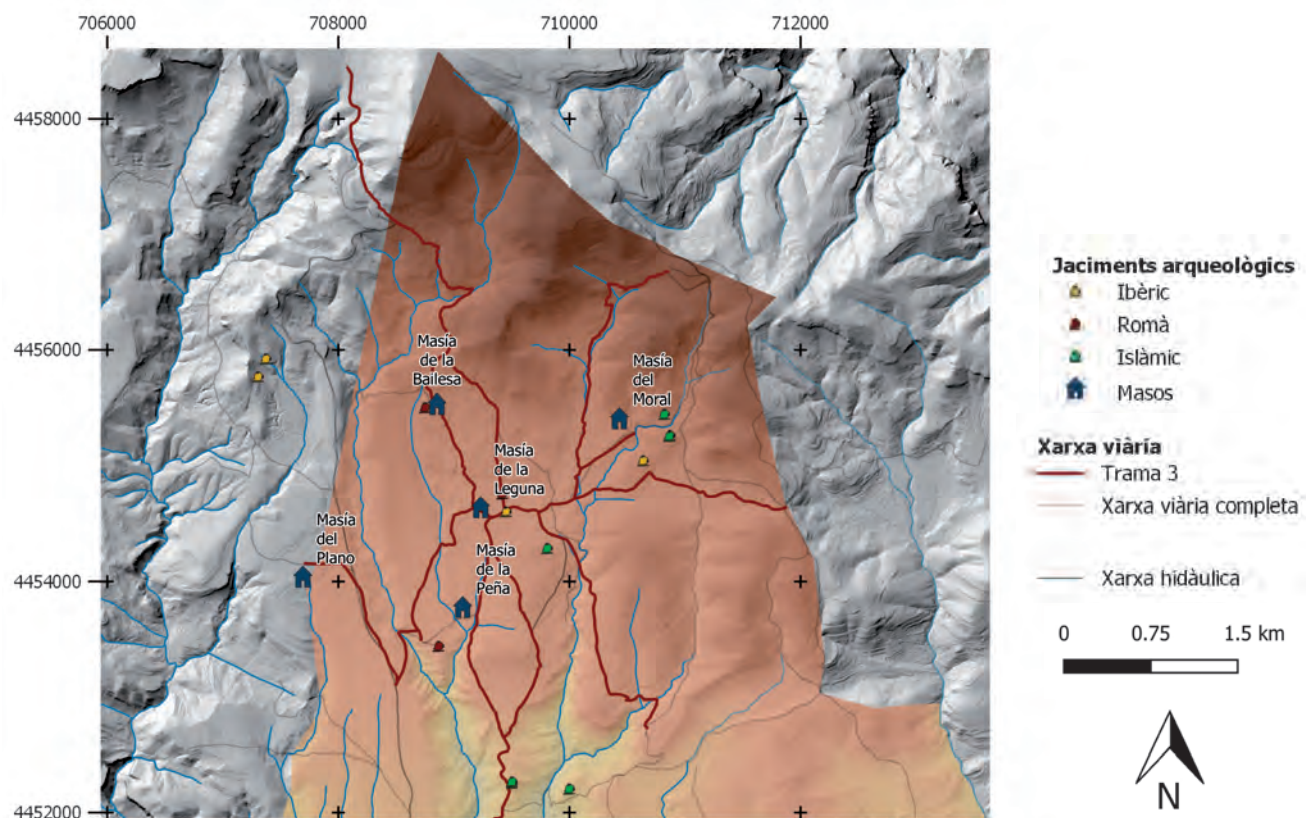

Figura 11. Tercera trama viària.

men pot respondre a la preeminència d'aquesta àrea respecte als demés espais agrícoles i de muntanya que l'envolten, fóra pels recursos naturals o per la potencialitat i rendibilitat de l'explotació agropecuària.

Cronològicament és difícil realitzar una aproximació al sorgiment d'aquesta trama, ja que com hem vist, *la Leguna* és un espai freqüentat des d'època del Bronze-Ferro Antic i altament explotat almenys des d'època romana. Per aquest motiu, interpretem que els nexes que componen aquest sistema són restes d'una xarxa de comunicacions que es van configurar en diferents etapes històriques. No obstant això, si què podem proposar una datació relativa per al moment en què aquesta macroestructura estava en ple funcionament. Gràcies a l'estudi dels *Quinque libri* de l'arxiu parroquial de *Cortes de Arenoso* sabem que les masies de *La Peña*, *El Moral*, *el Plano*, *la Bailesa* i la mateixa masia de *la Leguna* ja existien amb anterioritat a 1560-1562. Així doncs, podem proposar per a aquests itineraris una datació *ante quem* a 1560. Un estudi més acurat de la datació de les diverses masies i altres jaciments arqueològics pot acabar de concretar datacions d'origen en la configuració de cada un dels itineraris ja estudiats.

DISCUSSIÓ I CONCLUSIÓ: APROXIMACIÓ AL POBLAMENT HISTÒRIC DE LA LEGUNA I CONTEXTUALITZACIÓ AMB EL SEU ENTORN

La investigació amb l'aplicació de metodologies d'arqueologia del paisatge com l'arqueomorfologia, la cartointerpretació i la creació d'entorns SIG d'anàlisi suposen un recurs imprescindible per a aproximar-nos a noves lectures en l'evolució dels paisatges històrics. En el nostre cas, aquests recursos ens han ajudat a evidenciar que el paisatge de *la Leguna* i el seu entorn immediat mostren una intensa activitat històrica. Dinàmica que tradicionalment s'ha vist poc analitzada en zones subsidiàries com són els territoris de muntanya.

En contextos de l'Edat del Bronze - Ferro Antic, cronologies de partida per al nostre estudi, en el territori immediat de *la Leguna* destaca l'àrea arqueològica de la masia de *los Morrones*, situada al SO de la masia de *la Leguna*. Ací trobem una concentració de jaciments de diverses èpoques que s'inicia en l'Edat del Bronze i arriba fins a època islàmica. Entre tots destaca el jaciment de *Los Morrones*, sent un poblat fortificat amb dues torres i una muralla de cinc metres de grossària que l'envolta (Barrachina *et al.*, 2012). Les datacions de C¹⁴ re-

alitzades situen el poblat en el segle VII ane, durant l'etapa del Ferro Antic. L'existència d'un poblat d'aquesta entitat coincident en cronologies concorda amb la freqüentació en l'àrea de *la Leguna* i ens fa interpretar que aquest espai seria un espai subsidiari i d'aprovisionament de recursos.

En el moment ibèric Ple-Tardà, el poblament de major entitat més pròxim a la *Leguna* es situa a *Morrón Portillo / Mas de Barberán*. Espai que comprén el jaciment i la necròpolis on es va localitzar una estela ibèrica antropomorfa datada entre el segle II - I ane (Arasa i Izquierdo, 1998) i aixovars funeraris amb armament datats entre els segles III i I ane (Izquierdo, 1999). Això no obstant, per a l'ocupació ibèrica en *la Leguna* no podem establir una cronologia aproximada d'ocupació i per tant no podem determinar si ambdós jaciments van ser contemporanis. Per a *la Leguna* podem associar amb precaució que l'hàbitat ibèric no aniria més enllà d'un assentament rural del qual tampoc podem especificar la seua categoria.

Jaciments equivalents d'època romana en l'entorn immediat són escassos, tan sols algunes restes ceràmiques disperses en les masies de *la Bailesa* i *los Morrones*. El poblament d'entitat més pròxim el trobem a l'actual població de *Rubielos de Mora* (Terol), nou quilòmetres a l'oest de *Cortes de Arenoso*. És en *Rubielos de Mora* on apareixen les *figlinae* creadores de la producció de vasos de parets fines de closca d'ou (Peñil *et al.* 1985-1986) que inundaren la ciutat de Sagunt i quasi tot el poblament castellanenc. A més, també en aquest municipi trobem un epitafi on apareix la figura d'un personatge que va exercir els càrrecs de *duumvir*, *edil* i *flamen* en el segle II dne (CIL II 3174). Per altra banda, a onze quilòmetres cap al NE, en l'actual població de *Puertomingalvo* (Arasa, 1985-1986, 240-241) també s'han registrat restes interessants que evidencien poblament romà. En concret es tracta de tres epitafis llatins del segle I al III dne (Beltrán Lloris, 1996, 298).

En el nostre cas, tan sols podem aproximar-nos al fet que es tracte d'un petit nucli de poblament rural dedicat a l'explotació agropecuària, tal vegada una *villula* (Fernández Ochoa *et al.*, 2014, 119-120) depenent d'altres centres pròxims de major entitat.

Durant la tardoantiguitat no comptem amb cap evidència material que ens indique fases d'hàbitat o freqüentació de *la Leguna* ni les zones més pròximes. És per això que interpretem aquest període històric com un moment d'abandonament de l'espai.

Novament la presència de comunitats humanes en *la Leguna* i el seu entorn es donà en moments islàmics. El tipus d'ocupació del territori respon al mateix model d'hàbitat que proposa Ibá-

ñez (1998, 484) per al poblament de *Mora de Rubielos* (Teruel) en època islàmica. Arquetip caracteritzat per unitats d'hàbitat dispers subsidiàries amb diversa funcionalitat i dependents d'assentaments de major entitat. Hàbitats situats immediatament al costat de terres aptes per al cultiu i ocupant ressalts microtopogràfics com és en el nostre cas.

En aquest context territorial és on encaixa la proposada com a trama 1 de la xarxa viària històrica (fig. 9). La qual exerciria com a nexa d'unió entre aquests petits assentaments i els jaciments amb més entitat, creant una xarxa de comunicacions necessària per a proveir i transportar tota mena de recursos.

L'estructura d'ocupació islàmica del territori degué entrar en crisi durant el segon quart del segle XII, arrel a la creixent pressió per part del Regne d'Aragó i la decadència del poder almoràvit (Casabona i Ibáñez, 1991-1992, 313). Com a conseqüència es degué produir una ruptura entre l'estructura dels assentaments islàmics i la posterior xarxa de masos i masies.

En la següent etapa, la implantació d'algunes masies i l'estabilització del poblament es donà a la zona de *Mora de Rubielos* entre mitjans-finals del segle XIII i mitjans del segle XIV (Ibáñez, 1998, 486). Pel que respecta a *la Leguna*, la freqüentació o l'explotació dels recursos en aquest espai no apareix fins al segle XIV, data que es veu recolzada per la creació de la Parròquia de Cortes de Arenoso en 1348.

Serà a principis de l'Època Moderna quan trobem alguns dels elements que perduren fins avui en dia en el paisatge agrícola de la *masía de la Leguna*. Concretament es tracta d'un dels edificis que actualment conforma el conjunt de la masada de la *Leguna*. En aquesta es diferencia un edifici principal que destaca en altura, el qual podríem considerar com a una torre. Element comú i denominat com masies torreades en la bibliografia sobre el Maestrat (Mallen, 2008). Aspectes com la conformació i evolució del nucli principal del mas, les restes arqueològiques, i sobretot una acta de bateig de 1562 als *Quinqui libri* de l'arxiu parroquial de *Cortes de Arenoso*, ens estableixen una datació *ante quem* al segle XVI per a *la masía de la Leguna*.

En aquest moment podem evidenciar també que el territori, més enllà del nostre marc de treball centrat en *la Leguna*, es troba estructurat gràcies a un complex macrosistema de vies de comunicació entre les diferents masies.

Un dels darrers episodis d'alteració antròpica del paisatge en context històric s'observa amb diferents extraccions de terra i pedra. La primera d'aquestes, situada a l'est tocant a la masia, la podem interpretar com a pedrera d'aprovisionament per a la construcció de les diferents unitats que com-

posten el mas. Cronològicament, el seu origen i la seua evolució deu estar estretament lligada amb la dinàmica històrica de la masia de la *Leguna*.

La segona extracció, aquesta vegada de terra, se situa a l'extrem est dels camps de cultiu (Zona 2), immediatament on es troba el camí de *la Torre Alta*. En aquest espai a través de tècniques de lidar hem pogut detectar un front d'extracció històric. A través de la documentació escrita sabem que en les àrees de la *fuenta de la Hoya* (Cavanilles, 1795, 90-91) i el *Plano* (Madoz, tomo VII, 36) es va extraure mostres de la denominada com *tierra de pipa*. Matèria primera destinada per a fabricar diverses manufactures de la Reial Fàbrica de Pisa i Porcellana de l'Alcora a partir de 1774 (Escrivà, 1919; Todolí, 2002). Aquest fet també és contrastat per la memòria oral, ja que hem arplegat notícies sobre l'extracció de terra de «*enjalvegar*», similar a la *tierra de pipa* en punts de la masia de la *Laguna*.

Les darreres activitats històriques documentades al conjunt de la masia de *la Leguna* han sigut processos d'abandó generalitzat dels espais cultivats i certa regeneració del carrascal.

BIBLIOGRAFIA

- ARASA I GIL, F. (1985-1986): "Aportaciones a la arqueología turolense. Yacimientos y noticias arqueológicas de Mirambel, Fortanete, Cantavieja, La Iglesuela del Cid, Mosqueruela y Puertomingalvo". *Kalathos*, 5-6: 213-245. Revista del Seminario de Arqueología y Etnología Turolense. Colegio Universitario de Teruel. Teruel.
- ARASA, F., IZQUIERDO, I. (1998): "Estela antropomorfa con inscripción ibérica del Mas de Barberán (Nogueruelas, Teruel)". *Archivo Español de Arqueología*, 71: 79-102. Madrid.
- BARRACHINA, E. (2002-2003): "Dos novas necròpolis d'incineració a la conca del Millars: el Mesón del Carro i La Vilavella (Castelló)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23: 141-150. SIAP. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló.
- BARRACHINA, E. (2004-2005): "Primeres dades de les prospeccions a l'Alt Millars, termes de Cortes de Arenos i Villahermosa del Río, Castelló". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24: 379-384. SIAP. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló.
- BARRACHINA IBAÑEZ, A., VICIACH I SAFONT, A., BURDEUS RUBERT, M., BAUTISTA BETORET, R., ARQUER GASCH, N. (2012): "Sin-

- tesis de cinco años de excavaciones en un yacimiento del hierro en el alto Mijares: Los Morrónes 1 de Cortes de Arenoso". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 30: 53-69. SIAP. Servei de Publicacions. Diputació Provincial de Castelló. Castelló.
- BELTRÁN LLORIS, F. (1996): "La epigrafía latina de Teruel a propósito de un nuevo corpus provincial". *Archivo Español de Arqueología*, 69: 295-306. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. CSIC. Madrid.
- CAVANILLES POLOP, A. J. (1795): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reino de Valencia*. Madrid.
- CASABONA SEBASTIÁN, J. F., IBÁÑEZ GONZÁLEZ, E.J. (1991-1992): "Las masías de Mora de Rubielos (Teruel) durante los siglos XIV al XVIII. Aspectos históricos y arqueológicos". *Kalathos*, 11-12, 297-362. Revista del Seminario de Arqueología y Etnología Turolense. Colegio Universitario de Teruel. Teruel.
- ESCRIVÀ DE ROMANÍ, M. (Conde de Casal) (1919): *Historia de la cerámica de Alcora*. Gráficas Fortanet. Madrid.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., SALIDO DOMINGUEZ, J., ZARZALEJOS PRIETO, M. (2014). "Las formas de ocupación rural en Hispania. Entre la terminología y la praxis arqueológica". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, 40: 111-136. Universidad Autónoma de Madrid. Madrid.
- FLÓREZ SANTASUSANA, M., PALET MARTÍNEZ J.M. (2012): "Análisis arqueomorfológico y dinámica territorial en el Vallés Oriental (Barcelona) de la Protohistoria s. VI-V a.C.) a la alta Edad Media (s. IX-X)". *Archivo español de Arqueología*, 85: 167-192. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. CSIC. Madrid.
- GARCÍA MOLSOA, A., PALET MARTÍNEZ, J.M., FLÓREZ SANTASUSANA, M. (2016): "Paths and settlement in a Roman rural landscape: An archaeomorpho-logical analysis in the Congost Valley (Barcelona, Spain) / Trazas viarias y poblamiento en un paisaje rural romano: análisis arqueomorfológico en el valle del río Congost (Barcelona)". *LAC2014*.
- GRAU, I., CARRERAS, C., MOLINA, J., DE SOTO, P., SEGURA, J. M. (2012): "Propuestas metodológicas para el estudio del paisaje rural antiguo en el área central de la Contestania". *Zephyrus*, LXX: 131-149.
- IZQUIERDO PERAILE, I. (1999): "Un lote de armamento ibérico procedente de la necrópolis del Mas de Barberán (Noguera, Teruel)". *Glaadius*, 19, 97-120.
- IBÁÑEZ GONZÁLEZ, E. J. (1998): "El origen de las masías y del paisaje bajomedieval en las Serranías Turolenses. El caso de Mora de Rubielos". *Arqueologia Espacial*, 19-20: 479-502. Seminario de Arqueología y Etnología Turolense. Colegio Universitario de Teruel. Teruel.
- MADOZ, P. (1987): *Diccionario geográfico, estadístico e histórico de Alicante, Castellón y Valencia*. Facsímil de la edición de 1845. Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació. València.
- MALLEN ALCON, D. (2008): *Las torres fortificadas y masías torreadas del Maestrazgo*. Centro de Estudios del Maestrazgo Turolense.
- MAYORAL HERRERA, V., CERRILLO CUENCA, E., CELESTINO PÉREZ, S. (2009): "Métodos de prospección intensiva en el marco de un proyecto regional: el caso de la comarca de La Serena (Badajoz)". *Trabajos de Prehistoria*, 66, nº1: 7-25.
- ORTEGA, M.J. (2013): "El territorio de Valencia. Aproximación a las dinámicas históricas de ocupación del paisaje en l'Horta Nord, metodología SIG y posibilidades de puesta en valor de un paisaje histórico". En G. Company, J. Fonte, B. Gómez-Arribas, L. Moragón, J.M. Señorán (coord.): *Actas de las V Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica. Arqueología para el siglo XXI* (Santiago de Compostela, mayo 2012): 5 - 10. JAS Arqueología. Madrid.
- ORTEGA, M. J., ORENGO, H., PALET MARTÍNEZ, J. (2013): "Análisis arqueomorfológico de la llanura litoral al nortede Valencia. Estructuración territorial y revisión de las tramas centuriadas". *Agri Centuriati. An International Journal of Landscape Archaeology*, 9 (2012): 61 - 79.
- PALET J.M. 1997: "Estudi territorial del Pla de Barcelona: estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i l'altmedieval (segles II-I aC - X-XI dC)". *Estudis i memòries d'arqueologia de Barcelona*, 1. Centre d'Arqueologia de la Ciutat, Institut de Cultura. Barcelona.
- PEÑIL MÍNGUEZ, J., LAMALFA DÍAZ, C., FERNÁNDEZ IBÁÑEZ, C. (1985-1986): "Las cerámicas de paredes finas del alfar de Rubielos de Mora (Teruel)". *Kalathos*, 5-6: 189-197. Revista del Seminario de Arqueología y Etnología Turolense. Colegio Universitario de Teruel. Teruel.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (2004): "Ganadería medieval castellonense. Ocho estudios". *Excmo. Ayuntamiento de Castellón*. Castelló de la Plana.

TODOLÍ PÉREZ DE LEÓN, X. (2002): *La fábrica de cerámica del Conde de Aranda en Alcora. Historia documentada: 1727-1858*. Asociación de Ceramología. Agost, Alicante.

VIDAL GONZÁLEZ, P. (2012): "Etnografía de un hábitat disperso de montaña. La masía La Leguna de Cortes de Arenoso (Castellón)".

Millars, 35: 275 – 284. Universitat Jaume I. Castelló de la Plana.

WEATLEY, D., GILLINGS, M. (2002): *Spatial Technology and Archaeology. The Archaeological Application of GIS*. Taylor and Francis. Londres-Nueva York.